

Dawid Kabaciński

Polsko-hiszpańskie kontakty gospodarcze w okresie międzywojennym

Przegląd Historyczny 101/4, 651-662

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DAWID KABACIŃSKI
(Kołobrzeg)

Polsko–hiszpańskie kontakty gospodarcze w okresie międzywojennym

W latach 1918–1939 Hiszpania nie stanowiła strategicznego elementu w polityce polskiej. Kraj położony na drugim końcu Europy nie był w przeświadczeniu kręgów decydenckich w Polsce atrakcyjnym partnerem. W analogiczny sposób postrzegano Polskę na Półwyspie Iberyjskim. Na domiar złego Druga Rzeczpospolita miała opinię państwa niestabilnego, zagrożonego konfliktami tak wewnętrznymi (np. problem narodowościowy), jak zewnętrznymi.

Czynniki te, wraz z protekcyjną polityką ekonomiczną Hiszpanii¹ powodowały marazm w kontaktach bilateralnych na wielu płaszczyznach, w tym gospodarczej. Rzadko kiedy pojawiały się w obu krajach głosy, aby zmienić ten stan rzeczy. Ewenementem były sugestie polskich kół gospodarczych, skupionych w „Lewiatanie”, aby wykorzystać zapotrzebowanie ubogiej w lasy Hiszpanii na takie artykuły, jak: podkłady kolejowe, klepki bukowe i dębowe do beczek, drewno skrzynkowe do owoców, czy skóry wyprawione². Kontakty gospodarcze uległy pewnej intensyfikacji dopiero u progu lat trzydziestych wraz z podpisaniem polsko–hiszpańskiego traktatu handlowego³. W okresie wcześniejszym wymiana gospodarcza wprawdzie miała miejsce, ale odbywała się ona często za pośrednictwem przedsiębiorstw z krajów trzecich, co skutkowało wzrostem cen na produkty polskie w Hiszpanii i hiszpańskie w Polsce. Warto w tym miejscu wspomnieć o inicjatywach, które w większym lub mniejszym stopniu przyczyniły się do wzajemnej wymiany, czyli o Izbie Handlowej Polsko–Hiszpańskiej (*Hispano–Polaco–Baltica*) z siedzibą w Barcelonie⁴, czy też o powstałej w początku lat dwudziestych w Gdańsku Spanish–Baltische Kompanie G.m.b.H et Co, której celem była

¹ *Kronika zagraniczna*, „Gazeta Bankowa” (dalej: GB), 10 czerwca 1922, s. 41.

² *Kronika zagraniczna*. Na podstawie polskich sprawozdań konsularnych i doniesień prasy zagranicznej, „Przegląd Gospodarczy” (dalej: PG), 1 czerwca 1923, s. 383.

³ Próby podpisania traktatu miały miejsce już w latach 1923–1927. Nie zostały jednak sfinalizowane z powodu żądania przez Hiszpanię prawa nieograniczonego wwozu do Polski niektórych artykułów. Z. K o ł a k o w s k i, *O traktat handlowy z Hiszpanią*, PG, 15 września 1929, s. 873.

⁴ *Ibidem*, s. 873–874; *Kronika zagraniczna*, GB, 10 kwietnia 1922, s. 27.

wymiana towarów między Polską i Wolnym Miastem Gdańskim a Hiszpanią⁵.

W okresie przedtraktatowym wzajemna wymiana generalnie była mocno ograniczona, przy czym Polska do 1925 r. notowała ujemne saldo bilansu handlowego⁶. Jedną z wielu przyczyn tej niekorzystnej sytuacji mogła być niewielka liczebność polskiej floty handlowej⁷. Zresztą nawet w przełomowym dla obustronnych stosunków roku 1926, kiedy tendencje odwróciły się na korzyść Warszawy, wywóz polskich towarów na statkach pływających pod banderą Rzeczypospolitej do Hiszpanii, był zdecydowanie mniejszy niż przywóz towarów hiszpańskich do Polski⁸.

W latach 1926–1935, saldo było wprawdzie dodatnie dla Rzeczypospolitej⁹, ale polscy dyplomaci akredytowani w Madrycie wyrażali obawy, że prędzej, czy później może dojść do deficytu¹⁰. Ujemne saldo zanotowano jednak dopiero w 1936 r.¹¹ Wprawdzie Hiszpania pogrążyła się w lipcu tego roku w wojnie domowej, ale w pierwszym półroczu wartość przywozu hiszpańskich towarów zdecydowanie górowała nad wartością wywozu polskich towarów za Pireneje. W roku następnym tendencje odwróciły się już na korzyść Polski¹². Pozytywny dla strony polskiej trend utrzymał się również w roku 1938¹³.

⁵ *Kronika zagraniczna*, GB, 10 czerwca 1921, s. 22.

⁶ *Kierunki handlu zagranicznego Polski w I półroczu 1925 r.*, PG, 15 listopada 1925, s. 1342; *Kierunki handlu zagranicznego Polski*, PG, 1 czerwca 1929, s. 540.

⁷ Pod polską banderą w latach 1918–1925 pływały m.in.: „Polonia”, „Mazowia”, „Nadina”, „Ville de Nice”, „Ville de Tulon”, „Wilno”, „Gdynia”, „Kościuszek”, „Józef English”, „Gazolina”, „Kraków”, „Bug”, „Warta”, „Wawel”, „Wisła”. J. M i c i ń s k i, *Księga statków polskich 1918–1945*, t. I, Gdańsk 1996, s. 25–36, 43, 105–116, 134–150.

⁸ S. W o j c i e c h o w s k i, *Flota handlowa w Polsce. Rozwój i jej znaczenie dla życia gospodarczego*, PG, 15 lipca 1927, s. 614.

⁹ *Kierunki handlu zagranicznego Polski*, PG, 1 czerwca 1929, s. 540; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 stycznia 1933, s. 33; *Kierunki handlu zagranicznego Polski w 1932 r.*, PG, 1 kwietnia 1933, s. 246; *Kronika handlu zagranicznego*, PG, 1 czerwca 1933, s. 427; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 września 1933, s. 649; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 grudnia 1933, s. 877; *Kierunki handlu zagranicznego Polski w 1933 r.*, PG, 1 kwietnia 1934, s. 272; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 czerwca 1934, s. 425; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 września 1934, s. 627; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 grudnia 1934, s. 854; *Kronika. Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 marca 1935, s. 176; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 czerwca 1935, s. 395; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 września 1935, s. 564; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 grudnia 1935, s. 775; *Przegląd handlu zagranicznego*, PG, 1 czerwca 1936, s. 392; *Handel zagraniczny Polski w październiku 1936 r.*, PG, 1 grudnia 1936, s. 799; P. R y b i c k i, *Kierunki handlu zagranicznego Polski w 1936 r.*, PG, 15 marca 1937, s. 196.

¹⁰ AAN, MSZ, sygn. 4088, Pismo posła RP w Madrycie Jana Perłowskiego do MSZ, z 29 października 1930, s. 2.

¹¹ *Mały Rocznik Statystyczny 1938*, s. 157, tabl. nr 6.

¹² Ibidem; *Handel zagraniczny Polski w październiku 1937 r.*, PG, 1 grudnia 1937, s. 790; P. R y b i c k i, *Kierunki handlu zagranicznego Polski w 1937 r.*, PG, 15 kwietnia 1938, s. 312.

¹³ Idem, *Kierunki handlu zagranicznego Polski w 1938 r.*, PG, 1 kwietnia 1939, s. 215.

Polski eksport do Hiszpanii był zróżnicowany, dominowały jednak wyroby przemysłowe. Na początku 1925 r. zaczęto wywozić na Półwysep Iberyjski produkty naftowe, których Hiszpanie nie wytwarzali¹⁴. Przez następnych jedenaście lat eksport ten przechodził częste zmiany¹⁵. Pod koniec 1928 r. zapoczątkowano wywóz do Hiszpanii wyrobów polskich walcowni. Nie był on jednak zbyt duży, a czasem całkowicie zamierał¹⁶. Na początku lat trzydziestych zaczęto eksportować do Hiszpanii (przez Gdynię) polski węgiel. Eksport ten jednak (z wyjątkiem

¹⁴ *Produkty naftowe*, PG, 15 marca 1928, s. 273.

¹⁵ *Produkty naftowe*, PG, 1 kwietnia 1927, s. 291; *Produkty naftowe*, PG, 1 lipca 1927, s. 559; *Produkty naftowe*, PG, 15 lipca 1928, s. 730; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w I półroczu 1928 r.*, PG, 1 października 1928, s. 984; *Produkty naftowe*, PG, 15 października 1928, s. 1043; *Produkty naftowe*, PG, 1 listopada 1928, s. 1103; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 3-ech kwartałach 1928 r.*, PG, 1 grudnia 1928, s. 1201; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w r. 1928*, PG, 1 kwietnia 1929, s. 363–364; *Produkty naftowe*, „PG”, 1 czerwca 1929, s. 559; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w I kwartale 1929 r.*, PG, 1 lipca 1929, s. 653; *Produkty naftowe*, PG, 1 sierpnia 1929, s. 750; *Produkty naftowe*, PG, 1 września 1929, s. 825; *Produkty naftowe*, PG, 1 listopada 1929, s. 1016; *Produkty naftowe*, PG, 1 grudnia 1929, s. 1120; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 3-ech kwartałach 1929 r.*, PG, 1 stycznia 1930, s. 38; *Produkty naftowe*, PG, 1 lutego 1930, s. 140; *Produkty naftowe*, PG, 1 marca 1930, s. 237; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 1929 r.*, PG, 1 kwietnia 1930, s. 329; *Produkty naftowe*, PG, 1 czerwca 1930, s. 501; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w I kwartale 1930 r.*, PG, 1 lipca 1930, s. 592; *Produkty naftowe*, PG, 1 sierpnia 1930, s. 668; *Produkty naftowe. Przemysł naftowy w Polsce w I półroczu 1930 r.*, PG, 1 października 1930, s. 833; *Produkty naftowe*, PG, 1 listopada 1930, s. 910; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 3 kwartałach 1930 r.*, PG, 1 stycznia 1931, s. 41; *Produkty naftowe*, PG, 1 lutego 1931, s. 130; *Produkty naftowe*, PG, 1 marca 1931, s. 233; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 1930 r.*, PG, 1 kwietnia 1931, s. 328; *Produkty naftowe*, PG, 1 listopada 1931, s. 863; *Produkty naftowe*, PG, 1 lutego 1932; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 1931 r.*, PG, 1 kwietnia 1932, s. 292; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 1933 r.*, PG, 1 kwietnia 1934, s. 270; *Produkty naftowe*, PG, 1 czerwca 1934, s. 423; *Produkty naftowe*, PG, 1 lipca 1934, s. 489; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w I półroczu 1934 r.*, PG, 1 października 1934, s. 694; *Produkty naftowe*, PG, 1 stycznia 1935, s. 32; *Produkty naftowe*, PG, 1 marca 1935, s. 173; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 1934 r.*, PG, 1 kwietnia 1935, s. 248; *Produkty naftowe*, PG, 1 czerwca 1935, s. 390; *Produkty naftowe*, PG, 1 lipca 1935, s. 451; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w I półroczu 1935 r.*, PG, 1 października 1935, s. 619; *Produkty naftowe*, PG, 1 stycznia 1936, s. 34; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 1935 r.*, PG, 1 kwietnia 1936, s. 240; *Produkty naftowe*, PG, 1 czerwca 1936, s. 389–390; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w I półroczu 1936 r.*, PG, 1 października 1936, s. 634; *Produkty naftowe. Polski przemysł naftowy w 1936 r.*, PG, 1 kwietnia 1937, s. 250.

¹⁶ *Rynki towarowe. Żelazo*, PG, 1 stycznia 1929, s. 29; 1 grudnia 1930, s. 995; 1 stycznia 1931, s. 36; 1 lutego 1931, s. 125; 1 kwietnia 1931, s. 324; 1 maja 1931, s. 402; 1 czerwca 1931, s. 490; 1 lipca 1931, s. 567; 1 sierpnia 1931, s. 636; 1 października 1931, s. 787; 1 listopada 1931, s. 859; 1 grudnia 1931, s. 944; 1 stycznia 1932, s. 31; 1 lutego 1932, s. 119; 1 marca 1932, s. 198; 1 kwietnia 1932, s. 287; 1 grudnia 1932, s. 888; 1 stycznia 1933, s. 24; 1 listopada 1934, s. 761; 1 grudnia 1934, s. 841.

pierwszego półrocza 1931 r.) utrzymywał się na bardzo niskim poziomie, a czasem, podobnie jak eksport wyrobów walcowanych, zamierał¹⁷.

Z Hiszpanii Rzeczpospolita importowała m.in. nawozy mineralne i fosforowe, które już w pierwszym półroczu 1921 r. stanowiły 25% całego polskiego importu tego produktu¹⁸. Przywożono również owoce. W 1932 r. wartość tego importu osiągnęła kwotę 2,2 mln złotych, a trzy lata później wzrosła do 8,3 mln zł. W następnych latach, z powodu wojny w Hiszpanii, wartość eksportu owoców z tego kraju do Polski stale malała¹⁹. W drugiej połowie lat dwudziestych Polska importowała z Hiszpanii również rudę żelaza²⁰.

Brak uregulowań międzypaństwowych, dotyczących wzajemnej wymiany handlowej, był jedną z przyczyn marazmu we wzajemnych kontaktach gospodarczych. Konieczność podpisania traktatu handlowego z Hiszpanią polskie środowiska gospodarcze dostrzegały już w początku lat dwudziestych. W 1925 r. Centralny Związek Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów zwrócił się do zrzeszonych w nim organizacji o nadesłanie swoich postulatów, które miały być następnie wzięte pod uwagę podczas negocjacji z Hiszpanami²¹. Również władze państwowe starały się aktywizować polskie przedsiębiorstwa w kierunku zainteresowania rynkiem hiszpańskim. Ministerstwo Przemysłu i Handlu sugerowało polskim firmom m.in. czynny udział w różnych targach gospodarczych, organizowanych za Pirenejami²². Z podobnymi sugestiami wychodziło też środowisko „Lewiatana”²³.

¹⁷ *Ruch portowy w styczniu 1931 r.*, PG, 1 marca 1931, s. 239; *Ruch portowy w lutym 1931 r.*, PG, 1 kwietnia 1931, s. 334; N. Dobis, *Polski przemysł węglowy w 1930 r.*, PG, 1 maja 1931, s. 386; *Ruch portowy w marcu 1931 r.*, PG, 1 maja 1931, s. 415; *Ruch portowy w kwietniu i maju 1931 r.*, PG, 1 lipca 1931, s. 578; *Ruch portowy w czerwcu 1931 r.*, PG, 1 sierpnia 1931, s. 650; *Ruch portowy w sierpniu 1931 r.*, PG, 1 października 1931, s. 801; *Ruch portowy grudniu 1931 r.*, PG, 1 lutego 1932, s. 132; *Handel zagraniczny Polski w 1931 r.*, PG, 15 kwietnia 1932, s. 313; N. Dobis, *Polski przemysł węglowy w 1931 r.*, PG, 1 maja 1932, s. 357; *Ruch portowy w I kwartale 1932 r.*, PG, 15 maja 1932, s. 424; *Handel zagraniczny Polski w 1932 r.*, PG, 15 marca 1933, s. 209; *Polski przemysł węglowy w 1932 r.*, PG, 15 kwietnia 1933, s. 296; *Handel zagraniczny Polski w 1933 r.*, PG, 15 marca 1934, s. 211; N. Dobis, *Polski przemysł węglowy w 1934 r.*, PG, 15 lutego 1935, s. 119; A. Olszewski, *Przesilenie w polskim przemyśle węglowym (stan przemysłu węglowego na przełomie lat 1935–1936)*, PG, 1 kwietnia 1936, s. 220; M. Hałgas, *Polski przemysł węglowy w 1936 r.*, PG, 15 kwietnia 1937, s. 276.

¹⁸ *Handel zagraniczny Polski w I–szym kwartale r. 1921, cz. I*, PG, 15 lipca 1921, s. 527.

¹⁹ *Mały Rocznik*, s. 164, tabl. 13.

²⁰ *Hutnictwo żelazne w 1927 r.*, PG, 15 lipca 1928, s. 707; *Hutnictwo żelazne w r. 1928*, PG, 1 czerwca 1929, s. 538.

²¹ *Centralny Związek Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów. Sprawozdanie z działalności za okres od 25 grudnia 1924 r. do 25 stycznia 1925 r.*, PG, 1 lutego 1925, s. 137.

²² *Centralny Związek Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów. Sprawozdanie — za okres czasu od 25 marca do 25 kwietnia 1925 r.*, PG, 1 maja 1925, s. 552.

²³ *Wystawy w Barcelonie i Sewilli*, PG, 15 listopada 1929, s. 1056.

7 maja 1930 została podpisana konwencja handlowa i żeglugaowa między Polską i Hiszpanią. Oparta była na nieograniczonej klauzuli najwyższego uprzywilejowania, co okazało się jednak bardziej korzystne dla Madrytu. W układzie tym uzgodniono wiele kwestii, takich choćby, jak wzajemne uznanie świadectw pomiarowych²⁴. Konwencja weszła częściowo w życie 1 sierpnia 1930, a jej tekst opublikowano w „Monitorze Polskim”²⁵. W związku z jej podpisaniem polskie środowiska gospodarcze oraz władze miały nadzieję na wzrost eksportu polskich towarów do Hiszpanii²⁶.

Konwencja nie satysfakcjonowała jednak żadnej ze stron, dlatego już wiosną 1934 r. przystąpiono do rokowań, mających na celu dokonanie pewnych zmian. Negocjacje zakończyły się jednak fiaskiem, a władze w Madrycie wypowiedziały dotychczasowy układ, która tym samym wygasł 25 września 1934²⁷. Obydwu stronom stan ten jednak nie odpowiadał, dlatego już w listopadzie tego roku udało się zawrzeć jednomiesięczne prowizorium, a 14 grudnia parafowano nową konwencję handlową i nawigacyjną²⁸. Uwagę w niej skupiono na zapewnieniu odpowiednich warunków wzajemnego importu artykułów stanowiących domenę obu krajów, czyli dla Hiszpanii m.in. pomarańcze i wina, a dla Polski jaj²⁹, nasion buraków i siarczynu amonu. Na mocy konwencji Warszawa zapewniła szereg zniżek na towary hiszpańskie, takie jak: cebula, pomidory, winogrona, pomarańcze, mandarynki, brzoskwinie, oliwki i wino³⁰. W dokumencie tym, poza klauzulami najwyższego uprzywilejowania na towary będące domeną obu krajów, zawarto specjalną klau-

²⁴ *Traktat handlowy polsko-hiszpański*, PG, 1 czerwca 1930, s. 510.

²⁵ *Umowy handlowe Rzeczypospolitej Polskiej. Stan na koniec września 1930 r.*, PG, 15 października 1930, s. 879.

²⁶ Z. M i d u c h, *Ratyfikacja umów handlowych*, PG, 1 lutego 1931, s. 102.

²⁷ Idem, *Traktaty handlowe Polski*, PG, 1 października 1934, s. 671.

²⁸ *Sprawy traktatowe*, PG, 15 listopada 1934, s. 788; *Kronika zagraniczna*, GB, 25 grudnia 1934, s. 453; *Umowa handlowa i nawigacyjna polsko-hiszpańska*, PG, 1 stycznia 1935, s. 39; *Centralny Związek Przemysłu Polskiego. Z działalności w okresie od dn. 1 stycznia do dn. 10 lutego 1935 r.*, PG, 15 lutego 1935, s. 142.

²⁹ W chwili parafowania konwencji polsko-hiszpańskiej, od dziewięciu miesięcy władze w Madrycie reglamentowały import jaj. Na pierwsze półrocze 1934 r. przewidziano wwóz kontyngentu wynoszącego 142,708 q, podzielonego między poszczególne kraje. Na rok 1935 kontyngent miał wynieść 379,023 q. *Kronika zagraniczna. Międzynarodowa polityka handlowa*, PG, 1 maja 1934, s. 340; 1 listopada 1934, s. 755; *Kronika zagraniczna*, GB, 25 października 1934, s. 384. Ogółem w 1935 r. na rynek hiszpański wysłano 5726 ton jaj o wartości 7151 tys. zł. W 1936 r. wywóz ten spadł do 1758 ton (na kwotę 2550 tys. zł), co spowodowane było wybuchem wojny w Hiszpanii. W 1937 r. wysłano za Pireneje jedynie 865 ton jaj na kwotę 1181 tys. zł. P. R y b i c k i, *Handel zagraniczny Polski w 1937 r.*, PG, 15 marca 1938, s. 226. W 1938 r. nastąpiło już totalne załamanie eksportu jaj, których wysłano do Hiszpanii jedynie 67 t. na kwotę 82 tys. zł. Idem, *Handel zagraniczny Polski w 1938 r.*, PG, 1 marca 1939, s. 150.

³⁰ *Monografie geograficzno-handlowe Informatora Eksportowego*, t. I, *Hiszpania*, oprac. T. N i e - d u s z y ń s k i, Warszawa 1936, s. 11, 62–64.

zule, gwarantującą przydział dewiz na przywożone do Hiszpanii towary polskie³¹. Konwencja weszła w życie prowizorycznie 21 grudnia 1934, a tekst jej ogłoszony został w „Dzienniku Ustaw RP” w maju 1936 roku³².

Konwencja z 14 grudnia 1934 okazała się już w pierwszych miesiącach zdecydowanie bardziej niekorzystna dla Warszawy. Wprawdzie ogółem za rok 1935 odnotowano dodatnie saldo bilansu handlowego, jednak w niektórych miesiącach przeważał import towarów hiszpańskich. Przyczyn tego stanu rzeczy było kilka, wśród których na czoło wysuwało się wzmożenie eksportu do Polski hiszpańskich pomarańczy (w pierwszych czterech miesiącach 1935 r. wysłano o prawie 8 tys. ton więcej tych owoców, niż w analogicznym okresie roku poprzedniego). Wzmożenie wywozu tych owoców wiązało się z obniżeniem cła na nie, do czego strona polska zobowiązała się podpisując konwencję. Natomiast eksport do Hiszpanii polskich jaj skurczył się w okresie styczeń — kwiecień 1935 r. w stosunku do okresu styczeń — kwiecień 1934 r. z 27,4 tys. kwintali do 13,7 tys. kwintali. Negatywne dla polskiego handlu wyniki wymiany z Hiszpanią wzmogły krytykę grudniowej konwencji, szczególnie ze strony kół gospodarczych spod znaku „Lewiatana”³³.

Wraz z wybuchem wojny domowej w Hiszpanii w lipcu 1936 r. postanowienia konwencji *de facto* przestały obowiązywać. Zamierzająca wymiana bazowała odtąd na doraźnie zawieranych porozumieniach, opartych o zasadę taktycznego clearingu³⁴. Zamęt wojenny spowodował prawie całkowity zanik importu towarów hiszpańskich nad Wisłę³⁵, ale eksport produktów polskich nadal miał miejsce. Zmieniła się jednak jego specyfika. Dużą rolę zaczęły odgrywać w nim produkty przydatne na polu walki, takie choćby jak szynki konserwowe w puszkach. Rok 1937 okazał się w wywozie tych produktów za Pireneje rekordowy, gdyż osiągnął 1068 t, o wartości ponad 3,6 mln zł. W roku następnym zanotowano jednak już wyraźny spadek do 561 t na kwotę 1821 tys. zł.³⁶

Innymi artykułami, które trafiały do Hiszpanii w czasie wojny domowej, były materiały wojenne. Eksport ten nie był zgodny z prawem, gdyż polskie władze podpisały się pod układem o nieinterwencji w wojnę hiszpańską³⁷, który zabraniał

³¹ *Sprawozdanie Centralnego Związku Przemysłu Polskiego z działalności w roku 1934*, PG, 1 czerwca 1935, s. 28.

³² *Umowy handlowe Rzeczypospolitej Polskiej. Stan na dzień 1 listopada 1937 r.*, PG, 15 listopada 1937, s. II.

³³ *Przyczyny ujemności bilansu handlowego*, PG, 1 lipca 1935, s. 431.

³⁴ *Z gospodarczego położenia Hiszpanii*, PG, 15 maja 1939, s. 351.

³⁵ Z Polski wysyłano śladowe ilości artykułów konsumpcyjnych. S. A j z n e r, *Polska a wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 1968, s. 41.

³⁶ P. R y b i c k i, *Handel zagraniczny Polski w 1938 r.*, s. 149; *Mały Rocznik*, s. 165, tabl. nr 14.

³⁷ *Diariusz i teki Jana Szembeka, (1935–1945)*, t. II, oprac. T. K o m a r n i c k i, London 1965, s. 499–500; *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. II: 1933–1939, pod red. T. J ę d r u s z c z a k a, M. N o w a k – K i e ł b i k o w e j, Warszawa 1996, s. 120; *Polska zachowała i zachowała neutralność wobec wypadków hiszpańskich*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” (dalej: IKC), 31

wysyłania materiałów wojennych do tego kraju³⁸. Warszawa wydała jednocześnie szereg aktów prawnych, mających na celu faktyczną realizację uzgodnień dotyczących nieinterwencji w Hiszpanii³⁹. Warto w tym miejscu wspomnieć również o rozkazie Sztabu Głównego WP, zgodnie z którym przy wszelkich transakcjach związanych z materiałem wojennym eksporterzy mieli przedstawiać dowody, że nie jest on kierowany do Hiszpanii⁴⁰.

Władze polskie chciały jednak pozbyć się przestarzałego sprzętu a przy okazji zarobić na niezbędne dozbrojenie i tym samym nie czyniły problemów państwowemu przedsiębiorstwu zbrojeniowemu SEPEWE⁴¹, jak też różnym pośrednikom w handlu bronią. Polska nie była tutaj wyjątkiem, gdyż podobnie postępowało wiele innych państw, które podpisały się pod układem o nieinterwencji⁴². Wywóz ten,

sierpnia 1936, s. 15; AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 126, k. 18, notatka streszczająca stanowisko poszczególnych państw wobec inicjatywy francuskiej dotyczącej nieingerencji w wewnętrzne sprawy w Hiszpanii.

³⁸ B. Koszciel, *Hiszpański dramat 1936–1939. Wojna domowa w polityce mocarstw europejskich*, Poznań 1991, s. 60; K. Smogorzewski, *Mocarstwa i sprawy hiszpańskie*, „Gazeta Polska” (dalej: GP), 13 stycznia 1937, s. 1; F. Sokółow, *Blokada obserwacyjna*, GP, 13 marca 1937, s. 1; *Morska kontrola Hiszpanii*, GP, 5 maja 1937, s. 4; S. G. Payne, *A history of Spain and Portugal*, t. II, Wisconsin 1973, s. 651; *Historia dyplomacji polskiej*, t. IV: 1918–1939, pod red. P. Łosowskiego, Warszawa 1995, s. 533; H. Thomas, *La guerra civil española*, Paris 1967, s. 297.

³⁹ *Obwieszczenie Ministra Spraw Zagranicznych z 10 XII 1936 r. w przedmiocie przewozu materiału wojennego na polskich statkach handlowych morskich i polskich statkach powietrznych do Hiszpanii*, „Monitor Polski”, 11 grudnia 1936, nr 288, poz. 512; *Obwieszczenie Ministra Spraw Zagranicznych z dn. 22 V 1937 r., wydane w porozumieniu z Ministerstwem Spraw Wojskowych oraz z Ministerstwem Przemysłu i Handlu w przedmiocie wykonania zaleceń Międzynarodowego Komitetu Nieinterwencji w sprawy wewnętrzne Hiszpanii*, „Monitor Polski”, 24 maja 1937, nr 116, poz. 176; *Ustawa z dn. 3 VII 1937 r. dotycząca realizacji zasady nieinterwencji w sprawy wewnętrzne Hiszpanii*, Dz.U.RP, nr 51 z 12 lipca 1937, poz. 390; *Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dn. 30 VII 1938 r., wydane w porozumieniu z Ministrami Skarbu, Spraw Zagranicznych i Spraw Wojskowych w sprawie kontroli ruchu osobowego przez granice państwa*, Dz.U.RP, nr 65 z 2 września 1938, poz. 489.

⁴⁰ AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 24, notatka (niepodpisana) z 12 września 1936.

⁴¹ SEPEWE–Eksport Przemysłu Obronnego, spółka istniejąca od 1926 r., działająca pod nadzorem ministra spraw wojskowych. Niemal cały wywóz materiałów wojennych z Polski odbywał się z udziałem tego przedsiębiorstwa. AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 126, k. 212, notatka o stanie prawnym reglamentacji wywozu materiałów wojennych.

⁴² AAN, MSZ, sygn. 4038, k. 92, raport polityczny nr 20/4 ambasadora RP w Londynie Edwarda Raczyńskiego do Ministra Spraw Zagranicznych z 17 września 1936; Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (dalej: IPMS), *attaché* wojskowy RP w Lizbonie, sygn. A.I.2/5, k. 6–8; Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I. 303.4.4397, k. 22, raport *attaché* wojskowego RP w Lizbonie ppłk Aleksandra Kędziora do szefa Oddziału II Sztabu Głównego WP z 13 lutego 1937, Doświadczenia z wojny w Hiszpanii.; *Jak wygląda francuska „neutralność”?*, IKC, 31 sierpnia 1936, s. 15; *Czy blok antybolszewicki?*, „Czas”, 20 listopada 1936, s. 1; H. Korab–Kucharski, *Ratowanie Kominternu*, GP, 1 grudnia 1936, s. 1; *Broń z Sowietów*, „Kurier Poranny”, 3 grudnia 1936,

w związku z jego nieoficjalnym charakterem, trudno do dzisiaj oszacować. Można jedynie w tym wypadku wskazać na pewne fakty świadczące, że materiał wojenny z Polski trafił do obu walczących stron.

W pierwszych dniach wojny domowej rząd hiszpańskiego Frontu Ludowego zwrócił się za pośrednictwem Poselstwa RP w Madrycie do władz w Warszawie z prośbą o dostawę przez państwową firmę SEPEWE 15 samolotów P 24, ewentualnie P 11⁴³. Zdaniem Seweryna Ajznera odbiorcą tego materiału miał być podpułkownik lotnictwa Luis Rianio Herrero, lub osoba przez niego upoważniona⁴⁴. Na tę propozycję władze w Warszawie odpowiedziały wymijająco, wskazując, że nie dysponują ilością tego sprzętu umożliwiającą sprzedaż⁴⁵. Lewicowy rząd Republiki Hiszpańskiej, na którego czele stał wówczas José Giral y Pereira niedługo potem wyszedł z kolejną propozycją, zakupu od SEPEWE 15 samolotów uzbrojonych w karabin maszynowy kal. 7,9 mm i z przyrządem do zrzucania bomb o ciężarze 12,5 kg, 200 tys. naboji i 500 bomb lotniczych. Jednocześnie wyraził gotowość zapłaty za towar złotem⁴⁶.

Władze w Warszawie, choć niechętne rządzącej na Półwyspie Iberyjskim lewicy, nie chciały kategorycznie odmówić, gdyż dążyły do zachowania sobie pola manewru. Dlatego zalecono *chargé d'affaires ad interim* poselstwa w Madrycie, Leonowi Koziębrodzkiemu, aby w rozmowach z rządem Girala wskazywał na

s. 4; F. Sokół, *Lamigłówka hiszpańska*, GP, 5 grudnia 1936, s. 1; *Oddziały niemieckie w Hiszpanii*, „Zielony Sztandar”, 13 grudnia 1936, s. 1; F. Chrzanowski, *Świąteczna inicjatywa*, GP, 3 stycznia 1937, s. 1; *Gen. Franco o sowieckim materiale wojennym*, „Polska Zbrojna” (dalej: PZ), 5 stycznia 1937, s. 2; *Zatrzymane statki sowieckie*, PZ, 10 stycznia 1937, s. 2; *Jeszcze jeden statek sowiecki zatrzymany*, PZ, 13 stycznia 1937, s. 2; E. Czerw, *Międzynarodowy poligon*, PZ, 19 stycznia 1937, s. 3; *Strony walczące w Hiszpanii*, GP, 22 stycznia 1937, s. 1; *Wyjaśnienia gen. Franco*, GP, 29 stycznia 1937, s. 3; „Manchester Guardian” *szacuje ilości wojsk włoskich i niemieckich w Hiszpanii na 70.000 ludzi!*, „Dziennik Bydgoski”, 19 lutego 1937, s. 1; *Chybiona interwencja*, „Kurier Warszawski”, 21 kwietnia 1937, s. 10; A. Niessel, *Czołgi, obrona przeciwpancerna i motoryzacja w wojnie hiszpańskiej*, „Bellona”, 1939, z. 2, s. 409–410; *Diariusz i teki Jana Szembeka*, t. III, oprac. T. Komarnicki, London 1969, s. 143; *Die Weizsäcker-Papiere 1933–1945*, oprac. L. E. Hill, Frankfurt a/Main 1974, s. 102–105; A. Francis-Pincet, *Byłem ambasadorem w Berlinie. Wrzesień 1931–październik 1938*, przeł. S. Zabiełło, Warszawa 1968, s. 180; J. Przywieczerski, *Hiszpania w ogniu*, Warszawa 1936, s. 23; A. Sikorski, *Luna nad Hiszpanią*, Warszawa 1938, s. 129; *Hiszpania '36*, „Inny Świat”, 2001, nr 1, s. 17; S. Mackiewicz, *Polityka Becka*, Paryż 1964, s. 122–123.

⁴³ AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 2, telegram szyfrowy Poselstwa RP w Madrycie do MSZ, z 29 lipca 1936; AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 7, telegram szyfrowy *chargé d'affaires* Poselstwa RP w Madrycie do MSZ, z 3 sierpnia 1936.

⁴⁴ S. Ajzner, *Państwo Polskie wobec wojny domowej w Hiszpanii 1936–1939*, „Najnowsze Dzieje Polski, 1914–1939”, t. VI, 1963, s. 46, przyp. 8.

⁴⁵ AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 5, telegram szyfrowy MSZ do Poselstwa RP w Madrycie, z 1 sierpnia 1936.

⁴⁶ AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 5, telegram szyfrowy *chargé d'affaires* Poselstwa RP w Madrycie Leona Koziębrodzkiego do MSZ z 1 sierpnia 1936.

techniczne przeszkody związane z tą transakcją⁴⁷. Ostatecznie zgodzono się na sprzedaż materiału wojennego dla strefy znajdującej się pod kontrolą lewicowych władz hiszpańskich⁴⁸. Wszelkie transakcje odbywać się miały niejawnie.

Rząd madrycki delegował mjr Alfreda de Sanhuana (*vel* San Juana), szefa sztabu 4 Dywizji oraz Fernando Quito Canals po zakup sprzętu. Obaj Hiszpanie mieli przybyć do Warszawy w połowie sierpnia 1936 r. i zgłosić się do dyrektora SEPEWE⁴⁹, któremu złożyli propozycję zakupu 10 czołgów TK-3, 500 lekkich i 500 ciężkich karabinów maszynowych, 20 tys. sztuk granatów ręcznych oraz 8 mln naboju do ckm. Wysłannicy Madrytu zasugerowali jednocześnie dyrekcji SEPEWE, aby w trakcie ewentualnej transakcji zaznaczyć, że odbiorcą nie jest rząd *Frente Popular*⁵⁰, lecz rząd Urugwaju. W związku z powyższym dyrektor SEPEWE, ppłk Władysław Sokołowski, zwrócił się z zapytaniem o zgodę na sprzedaż broni dla „czerwonej” Hiszpanii do Oddziału II Sztabu Głównego WP⁵¹, który takowej zgody formalnie wprawdzie nie wyraził⁵², ale — jak się okazało później — nieoficjalnie na transakcję przyzwolił.

14 grudnia 1936 odbyła się w Oddziale II narada w sprawie wywozu materiału wojennego do Hiszpanii (zarówno do strefy lewicowej, jak dla fankistów) z udziałem płk Pełczyńskiego, jego zastępcy, ppłk Józefa Englichta, ppłk Sokołowskiego z SEPEWE, radcy departamentu polityczno-ekonomicznego MSZ Jana Wszelakiego oraz kpt. Janusza Czerwenki, kierownika Samodzielnego Referatu Studiów Ogólnych „Dwójki”. Wszelaki poinformował zebranych o zgodzie ministra Józefa Becka na eksport broni, pod warunkiem, że „oficjalnie” wysłana zostanie ona do państw trzecich, a jej załadunek odbędzie się w tajemnicy i nie będzie miał miejsca na Westerplatte. Uczestnicy narady zgodzili się z warunkami szefa dyplomacji przedłożonymi przez Wszelakiego, a następnie ppłk Sokołowski zobowiązał się do ich przestrzegania przy wysyłce materiału wojennego⁵³.

Dyrekcja SEPEWE w eksporcie broni na Półwysep Iberyjski zdała się na pośredników, polskich i zagranicznych handlarzy bronią. Niewykluczone, że takim pośrednikiem był niejaki Anzelm Pokrzywnicki, podający się za hiszpańskiego dyplomata Ferdynanda Gomeza, zatrzymany w pociągu relacji Warszawa — Wiedeń, przy którym znaleziono listy przekazowe do jednego z wiedeńskich banków⁵⁴.

⁴⁷ AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 8, pismo Wydziału P.II do Poselstwa RP w Madrycie [brak daty]; AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 3, telegram szyfrowy Wydziału P.II MSZ do Poselstwa RP w Madrycie, z 1 sierpnia 1936.

⁴⁸ M. P. D e s z c z y ń s k i, *Polska Hiszpanii*, „Karta”, 1994, nr 12, s. 93.

⁴⁹ AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 12, telegram szyfrowy *chargé d'affaires* Poselstwa RP w Madrycie Leona Koziembrodzkiego do MSZ, z 13 sierpnia 1936.

⁵⁰ Front Ludowy.

⁵¹ M. P. D e s z c z y ń s k i, op. cit., s. 95.

⁵² AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 9, pismo wewnętrzne MSZ, z 11 sierpnia 1936.

⁵³ M. P. D e s z c z y ń s k i, op. cit., s. 96–97.

⁵⁴ *Aresztowanie rzekomego dyplomaty*, „Kurier Warszawski”, 16 września 1936, s. 12.

Materiał wojenny z Polski trafiał zarówno do strefy lewicowej, jak do frankistów. Interesujące jest to, że wywóz do strefy „czerwonej” miał miejsce jeszcze jesienią 1938 r., czyli w okresie, kiedy wiadomo już było, że zwycięsko z tego konfliktu wyjdą frankiści, którzy protestowali przeciw sprzedawaniu przez Polskę broni rządowi Frontu Ludowego. Zresztą jeszcze na kilka dni przed uznaniem *de facto* rządu gen. Franco przez Warszawę, władze w Burgos przesłały polskiemu MSZ notę protestacyjną w tej sprawie⁵⁵.

Kontakty między Warszawą, a frankistami⁵⁶, dotyczące handlu bronią, datują się już od pierwszych tygodni wojny domowej. Zwrócili się oni wówczas, za pośrednictwem przedstawiciela SEPEWE w Portugalii i poselstwa Rzeczypospolitej w tym kraju, do Warszawy z zapytaniem o możliwość kupna materiału wojennego⁵⁷. Polskie władze wprawdzie odpowiedziały negatywnie, lecz był to jedynie pozór, gdyż ostatecznie doszło do realizacji zamówień⁵⁸.

W listopadzie 1936 r. Polskie Zakłady Lotnicze w Warszawie podpisały z nieformalnym przedstawicielem frankistów, Serratem, umowę o dostarczeniu *via* Gdańsk partii samolotów. Przed wysyłką maszyny zostały rozmontowane, dlatego do Hiszpanii oddelegowano dwóch polskich mechaników, Henryka Lao i Alfonsa Warakomskiego, którzy mieli za zadanie ponownie je złożyć. Obaj mechanicy z zadania swojego się wywiązali, ale nie otrzymali od Hiszpanów obiecanej wynagrodzenia, a jedynie bilety powrotne⁵⁹.

Frankiści, podobnie zresztą jak i „czerwoni”, kupowali broń w Polsce również za pośrednictwem obcych firm oraz różnych osób, wśród których znalazł się nawet konsul honorowy Urugwaju w Warszawie, Mieczysław Stamirski. W jego sprawie poseł Urugwaju w Berlinie Sampognaro zwrócił się oficjalnie do ambasadora RP w tym mieście Józefa Lipskiego, aby uzyskać informacje, czy rzeczywiście Stamirski jest uwikłany w handel bronią⁶⁰. Ministerstwo Spraw Zagranicznych potwierdziło działalność konsula honorowego Urugwaju na tym polu, nie wykluczając jednocześnie jego współpracy z posłem Urugwaju

⁵⁵ 30 października (1938), raport posła w Madrycie w związku z uznaniem *de facto* rządu generała Franco w Hiszpanii [w:] *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1938*, pod red. M. K o r n a t a, Warszawa 2007, s. 735–736.

⁵⁶ Mianem tym można określić rebeliantów właściwie dopiero od końca września 1936 r., kiedy to Junta Obrony Narodowej powierzyła gen. Francisko y Bahamonde władzę nad wojskiem i „rządem”.

⁵⁷ AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 11, telegram szyfrowy P. Paszkiewicza do MSZ, 7 sierpnia 1936.

⁵⁸ AAN, MSZ, sygn. 4039, k. 3, notatka z rozmowy zastępcy naczelnika wydziału zachodniego MSZ Józefa Potockiego z posłem hiszpańskim Juanem Serratem y Valerą, z 3 września 1936.

⁵⁹ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3644, k. 4–6, pismo konsula generalnego RP w Królewcu J. Warchałowskiego do MSZ, z 13 lutego 1937 w sprawie wyjazdu obywateli polskich i eksportu wojennego do Hiszpanii.

⁶⁰ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 2900, k. 87, pismo ambasadora RP w Berlinie Józefa Lipskiego do wydziału P. II MSZ, z 4 czerwca 1937.

w Warszawie Gomezem⁶¹. Po otrzymaniu pisma z MSZ, ambasador Lipski poinformował posła urugwajskiego, że zarzuty wobec Stamirskiego są prawdziwe. Południowoamerykański dyplomata poprosił Lipskiego o interwencję w Warszawie, aby władze Rzeczypospolitej nie wytaczały Stamirskiemu śledztwa, lecz dołożyły wszelkich starań w celu pozbawienia go bez rozgłosu funkcji konsula honorowego⁶².

Pośrednikiem SEPEWE w sprzedaży 26 przestarzałych samolotów PWS dla frankistów był międzynarodowy handlarz bronią na stałe mieszkający we Francji, Stefan Czarnecki⁶³, który w piśmie z marca 1940 r., skierowanym do władz wojskowych RP na uchodźstwie wspominał, że SEPEWE korzystała również z usług wielu zagranicznych firm pośredniczących w handlu bronią, m.in. Edgar, Klagine, Grimaldi i Veltjens⁶⁴. Brytyjski historyk Anthony Beevor w swojej książce poświęconej wojnie domowej w Hiszpanii, poza Czarneckim, wspominał o dwóch innych handlarzach pośredniczących w sprzedaży broni do Hiszpanii, o polsko brzmiących imionach i nazwiskach: Kazimierzu Ziemińskim i Stefanie Katelbachu⁶⁵. Nazwisko tego ostatniego w kontekście operacji handlowych z Hiszpanią pojawiło się również w pracy Jana Marka Chodkiewicza i Johna Radziłowskiego, poświęconej hiszpańskiemu karlizmowi i polskiemu nacjonalizmowi⁶⁶.

Jak już wcześniej wspomniano, zważywszy na nie do końca zgodny z prawem charakter handlu Polski zarówno z „czerwoną”, jak frankistowską Hiszpanią, i tym samym z powodu braku dokładnych danych na temat wysyłanego z Polski materiału wojennego, niezmiernie trudno jest ustalić rzeczywistą jego wartość. Nie ulega jednak wątpliwości, że właśnie ta gałąź dominowała wówczas w polskim eksporcie do tego kraju.

Po zakończeniu wojny domowej powstały znakomite warunki do intensyfikacji wzajemnej wymiany, o czym wyraźnie mówił nowo mianowany poseł frankistowskiej już Hiszpanii w Warszawie Luis de Podros y Madan, hr. de San Esteban

⁶¹ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 2900, k. 91, pismo MSZ do ambasady RP w Berlinie, z 11 czerwca 1937.

⁶² AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 2900, k. 93, pismo ambasadora RP w Berlinie Józefa Lipskiego do MSZ, z 28 czerwca 1937.

⁶³ S. Mackiewicz, *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa 1989, s. 299. Czarnecki zakupił w Anglii partię samolotów, należącą do British Airways, która ostatecznie trafić miała do frankistów. AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 126, k. 4, raport polityczny 19/1 *chargé d'affaires a.i.* ambasady RP w Londynie Antoniego Jądzewskiego do Ministra Spraw Zagranicznych, z 27 sierpnia 1936.

⁶⁴ IPMS, SEPEWE. Spółka Przemysłu Wojennego, sygn. B.I.113/D/6, k. 19, pismo Stefana Czarneckiego do Ministerstwa Spraw Wojskowych, z 27 marca 1940.

⁶⁵ A. Beevor, *Walka o Hiszpanię 1936–1939. Pierwsze starcie totalitaryzmów*, przeł. H. Szarka, Kraków 2009, s. 445.

⁶⁶ *Spanish Carlism and Polish Nationalism: The Borderlands of Europe in the 19th and 20th centuries*, pod red. J. M. Chodkiewicza, J. Radziłowskiego, Charlottesville 2003, s. 88.

de Cadongo, jak i przyjmujący listy uwierzytelniające, prezydent RP Ignacy Mościcki⁶⁷. Jednak stanął temu na przeszkodzie wybuch II wojny światowej we wrześniu 1939 r. Okres powojenny nie służył kontaktom gospodarczym między Polską a Hiszpanią, chociaż w bardzo ograniczonym zakresie miały one już miejsce w latach pięćdziesiątych⁶⁸. Dopiero jednak w 1969 r., wraz z nawiązaniem stosunków konsularnych między obydwooma państwami, można mówić o odrodzeniu polsko-hiszpańskich stosunków gospodarczych, Właściwy wymiar zyskały one jednak dopiero w drugiej połowie lat siedemdziesiątych, kiedy po śmierci gen. Franco Hiszpania nawiązała z Polską stosunki dyplomatyczne.

⁶⁷ *Nowy poseł hiszpański na Zamku złożył listy uwierzytelniające P. Prezydentowi Rzplitej*, GP, 7 czerwca 1939, s. 2.

⁶⁸ J. Kieniewicz, *Hiszpania w zwierciadle polskim*, Gdańsk 2001, s. 313.